

فصلنامه تاریخ اسلام

سال نهم، پاییز و زمستان 1387، شماره مسلسل 35-36

بررسی و نقد

مدخل [امام] حسن عسکری (ع) دائرة المعارف اسلام (EI²)

دکتر عباس احمدوند*

سعید طاوسی مسرور**

دائرة المعارف اسلام اصلی ترین منبع اسلام شناسی در مغرب زمین شناخته می شود؛ اما مقالات این مجموعه و تصویر ارائه شده از اسلام در آن نیازمند نقد و بررسی است. در این مقاله ضمن آشنایی با ژوزف الیاش و آثار او، به بررسی و نقد مدخل [امام] حسن عسکری (ع)، تنها مقاله وی در دائرة المعارف اسلام می پردازیم.

واژگان کلیدی: امام حسن عسکری (ع)، ژوزف الیاش، دائرة المعارف اسلام.

* استادیار دانشگاه زنجان

** دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ تشیع دانشگاه امام صادق

مقدمه

ویرایش دوم دائرة المعارف اسلام، در غرب اصلی‌ترین منبع اسلام شناسی شناخته می‌شود. مقالات این مجموعه کاستی‌هایی دارد و بعضاً غرض ورزی‌هایی نیز در آن دیده می‌شود. در این مجموعه چند جلدی به هر یک از امامان دوازده‌گانه شیعه: مقاله‌ای اختصاص داده شده است. در این مقاله به بررسی و نقد مدخل امام حسن عسکری (ع) در دائرة المعارف اسلام (EI²) و معرفی مؤلف آن، ژوزف الیاش، پرداخته‌ایم.

زندگی ژوزف الیاش

ژوزف الیاش¹ در 25 اکتبر سال 1932 در اورشلیم (بیت المقدس) در خانواده‌ای یهودی به دنیا آمد. الیاش تحصیلات دانشگاهی را در دانشگاه عبری اورشلیم (بیت المقدس)² آغاز کرد. در سال 1958 مدرک کارشناسی و در سال 1962 مدرک کارشناسی ارشد خود را از این دانشگاه گرفت. وی سپس برای ادامه تحصیل در مقطع دکتری به انگلستان رفت و در سال 1966 مدرک دکتری خود را در رشته مطالعات اسلامی از دانشگاه لندن³ اخذ کرد. او در سال 1967 به آمریکا رفت و با کمک مالی بنیاد فورد⁴ در مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه کالیفرنیا در لس آنجلس،⁵ تحصیلات خود را تا مقطع فوق دکتری ادامه داد. او از سال 1967 تا 1971 در UCLA تدریس کرد و همزمان استادیار مطالعات یهودی در کالج اوبرلین⁶ شد. از سال 1972 طرح مطالعات یهود و خاورمیانه در کالج اوبرلین آغاز شد که الیاش سرپرستی آن را تا پایان عمر بر عهده داشت. او در ضمن این طرح، دروسی نظیر زبان‌های عربی و عبری، مطالعات اسلام و تاریخ یهود را تدریس می‌کرد. الیاش در سال 1974 به رتبه دانشیاری ارتقا یافت. او در سال 1972 کمک هزینه مسافرت علمی و کمک هزینه دیگری برای ترجمه و چاپ نسخه خطی فارسی وقایع نامه بابای لطف⁷ متعلق به قرن شانزدهم میلادی را از اوبرلین دریافت کرد.

الیاش به بسیاری از کنفرانس‌ها دعوت شده است؛ از جمله کنفرانس بین‌المللی خاورشناسان در سوربن پاریس (1973)، کنفرانس بین‌المللی مطالعات یهود در اورشلیم (1976) و کنفرانس دانشگاه الازهر در قاهره در مورد اسلام و دنیای مدرن. الیاش از سال 1978 تا زمان وفاتش در 1981 با کمک هزینه اوقاف ملی علوم انسانی⁸ و کمک هزینه مؤسسه اسمیتسن⁹ به پژوهش‌های خویش ادامه داد. با این کمک‌ها الیاش به ترجمه و چاپ برخی مجموعه‌های حدیثی شیعه پرداخت. در سال 1980 الیاش مورد توجه رسانه‌ها قرار گرفت و توانست برخی از دستاوردهای پژوهشی‌اش را مطرح سازد، به ویژه آن گاه که ادعا کرد آیه الله [امام] روح الله خمینی [ره] با گروگان‌گیری 52 شهروند آمریکایی عملاً فقه و قوانین شیعی را نقض کرده است. از آثار ژوزف الیاش در مورد شیعه می‌توان به ترجمه بخش‌هایی از *الکافی* و کتاب *شیعه امامیه* با نگاه به سنت روایی آنان اشاره کرد که کتاب اخیر¹⁰ مهم‌ترین تألیف دست نویسی و چاپ نشده الیاش محسوب می‌شود.

وی مقالاتی نیز در نشریات غربی به چاپ رسانده که عبارت است از:

1. «نظریه فقهای شیعه اثنی عشری در مورد مرجعیت سیاسی و فقهی»:

The Ithna ashari – shi'i juristic theory of political and Legal authority, *studies Islamica*, 29 (1969) pp. 17 – 30.

2. «سوء تفاهماتی درباره جایگاه فقهی علمای ایرانی»:

Misconceptions regarding the juridical status of the Iranian 'ulama'. *International Journal of Middle East studies*, 10 i (1979) pp. 9 – 25.

3. «درباره پیدایش و تکامل شهادت ثالثه در تشیع»:

On the genesis and development of the Twelver – shi'i three – tenet shahadah, *Der Islam*, 47 (1971) pp. 265 – 272.

4. «قرآن شیعی؛ بازنگری آرای گلدزیهر»:

The si'ite Quran, A reconsideration of Goldzihers interpretation,

Arabica, 16 (1969) pp. 15 – 24.

5. «بررسی کتاب اسلام شیعی»:

Book Review, Shi'ite Islam, International Journal of Middle Eastern studies, 8 (1977), pp. 280 – 285 (reprint).

او همکاری اندکی با دائرة المعارف اسلام داشت و مقاله «[امام] حسن عسکری(ع)»

تنها مدخلی است که برای این مجموعه نوشت.¹¹

بررسی و نقد مدخل امام عسکری(ع) در EI²

1. نام، القاب و مشخصات ظاهری امام یازدهم(ع)

ابومحمد حسن بن علی یازدهمین امام شیعیان اثنی عشری است. او به القابی

چون الصامت، الزکی، الخالص، النقی، الرفیق و الهادی شناخته می شود و پیروانش

در زمان حیات وی، او را ابن الرضا می خواندند.¹²

عسکری لقبی است برگرفته از عسکر سامرا که به او و پدرش امام دهم(ع) اطلاق

می شد.¹³

امام حسن عسکری(ع) القاب دیگری نیز دارد که الیاش به آنها اشاره نکرده است.

مانند السراج¹⁴ و الفاضل.¹⁵ خصبی در الهدایة الکبری، الشفیع، الموفی، النقی، السخی و

المستودع را نیز از القاب امام(ع) دانسته است.¹⁶

شایان ذکر است که شیعیان علاوه بر امام حسن عسکری(ع) به امام هادی و امام

جواد³ نیز ابن الرضا می گفتند.¹⁷

الیاش به ویژگی های ظاهری آن حضرت اشاره نکرده است؛ اما بنا بر نقل کلینی در

کافی، احمد بن عبیدالله بن خاقان آن حضرت را این گونه وصف کرده است: «جوانی

گندمگون، با قامتی نیکو، صورتی زیبا و اندامی موزون، با جلالت و هیبت».¹⁸

2. تاریخ و محل ولادت امام(ع)

او در مدینه به دنیا آمد. بیشتر منابع شیعه اثنی عشری تاریخ تولد وی را ربیع الاول سال 230 مطابق با نوامبر 844 دانسته‌اند؛ اما شیخ کلینی ماه رمضان سال 232 مطابق با آوریل 847 را ذکر کرده است (اصول [الکافی]، ص 324).

ادعای مؤلف در مورد اینکه بیشتر منابع شیعه اثنی عشری تولد آن حضرت را در سال 230 ق دانسته‌اند صحیح به نظر نمی‌رسد، زیرا علاوه بر شیخ کلینی، شیخ مفید،¹⁹ امین الاسلام طبرسی،²⁰ و محدث قمی²¹ نیز تولد امام(ع) را سال 232 ق دانسته‌اند. علامه مجلسی نیز در بحارالانوار از مصباح شیخ طوسی، اقبال الاعمال سید بن طاوس، مناقب ابن شهر آشوب و مصباح کفعمی، تولد امام(ع) را به سال 232 ق. نقل کرده است. احتمالاً ادعای الیاش مبنی بر تولد امام(ع) در ربیع الاول 230 ق. از بحارالانوار اخذ شده است؛ اما باید توجه داشت که علامه مجلسی این قول را از ارشاد مفید نقل کرده است، در حالی که در ارشاد چنین تاریخی به چشم نمی‌خورد و شیخ مفید ربیع الثانی سال 232 ق. را تاریخ ولادت امام(ع) ذکر کرده است؛ چنانکه در مسارالشیعه نیز همین تاریخ را آورده است.²²

مسعودی سن امام حسن عسکری را در هنگام وفات در 260 ق. 29 سال ذکر کرده است؛ بنابراین از نظر مسعودی امام در سال 231 ق. متولد شده است.²³ ابی عبدالله حسین بن حمدان خصیبی تولد امام عسکری(ع) را در سال 233 ق. نوشته است.²⁴ در آثار اهل تسنن، تولد امام در سال‌های 231²⁵ و 232 ق.²⁶ ذکر شده است.

همچنین الیاش تولد امام عسکری(ع) را در ماه ربیع الاول ذکر کرده است؛ در حالی که اکثر مورخان، محدثان و تذکره نویسان شیعه و سنی ولادت آن حضرت را در ماه ربیع الثانی دانسته‌اند؛²⁷ اما بر سر روز میلاد آن حضرت اختلاف وجود دارد و دهم،²⁸ هشتم²⁹ یا چهارم³⁰ ربیع الثانی را ذکر کرده‌اند. شیخ حر عاملی نیز به همین اختلاف اشاره کرده و در

ارجوزه خود درباره تاریخ میلاد آن حضرت چنین سروده است:

مولده شهر ربیع الآخر و ذاک فی یوم شریف العاشر

فی یوم الاثنین و قیل الرابع و قیل فی الثامن و هو شایع³¹

ممکن است الیاش تولد امام(ع) در ماه ربیع الاول را از کتاب *وفیات الاعیان* ابن خلکان اخذ کرده باشد؛ البته ابن خلکان علاوه بر ماه ربیع الاول، به ماه ربیع الثانی نیز اشاره کرد و هر دو قول را با عبارت «وقیل» آورده است که نشان می‌دهد خود او نیز علم به صحت یکی از این دو قول نداشته است.³²

الیاش ادعا می‌کند که شیخ کلینی میلاد امام را در ماه رمضان دانسته است؛ هر چند این مطلب می‌تواند صحیح باشد، اما در نسخه‌ای از کتاب *الکافی* ماه ربیع الثانی به جای ماه رمضان ذکر شده است.³³

3. مادر امام(ع)

«مادر او ام ولدی به نام خُدَیث بود و برخی منابع نام او را سوسن یا سلیل ذکر کرده‌اند».

به غیر از اسامی فوق، نام مادر آن حضرت را عسفان نیز نوشته‌اند؛³⁴ اما به نظر می‌رسد نام صحیح مادر امام(ع)، سلیل باشد؛ چنانکه حسین بن عبدالوهاب (زنده در قرن پنجم) در *عیون المعجزات* بدان تصریح کرده است.³⁵

4. ورود امام(ع) به سامرا

[امام] حسن عسکری (ع) به همراه پدرش در سال 233 ق / 8 - 847 م یا

234 ق / 9 - 848 م به سامرا آورده شد و زندگی‌اش را در همان جا ادامه داد.

شیخ مفید تاریخ نامه متوکل به امام هادی(ع) برای آوردن ایشان به سامرا را 243 ق ذکر کرده است؛³⁶ ولی چنانکه در *الکافی* آمده است، این تاریخ مربوط به زمانی است که راوی متن نامه را از یحیی بن هرثمه گرفته است؛ از این رو³⁷ چنانکه که ژوزف الیاش در مقاله بیان کرده است، امام هادی(ع) و فرزندش امام عسکری(ع) در سال 233 یا 234 ق. به سامرا آمده‌اند. همان گونه که ابن خلکان نوشته، امام هادی(ع) نزدیک بیست سال و نه ماه در سامرا به سر برد.³⁸ از آنجا که وفات امام هادی(ع) در سال 254 ق اتفاق افتاده است،³⁹ بنابراین انتقال آن حضرت به سامرا در سال 233 ق. صورت گرفته است.

5. امام(ع) در محدودیت و زندان

وی زندگی‌اش را در انزوا و محدودیت گذراند و در دوره شش ساله

امامتش پیوسته زیر نظر بود و برای مدتی توسط معتمد [عباسی] زندانی شد.

جعفر برادر امام عسکری(ع) در توطئه‌هایی که بر ضد امام صورت می‌گرفت، نقش

داشت.⁴⁰

امام حسن عسکری(ع) در دوره شش ساله امامتش تنها به دست معتمد عباسی زندانی نشد، بلکه در زمان خلافت مهتدی (255 - 256 ق) نیز مدتی در زندان بوده است؛ چنانکه ابوهاشم جعفری گفته است:

در دوران مهتدی هنگامی که در زندان بودم، امام عسکری(ع) را به زندان

آوردند. با کشته شدن مهتدی در سال 256 ق. خداوند جان او را از خطر مرگ

رهانید، زیرا خلیفه قصد کشتن آن حضرت را داشت.⁴¹

امام حسن عسکری(ع) در دوران حیات پدر بزرگوارش نیز به زندان افتاد.⁴²

6. نص امام هادی(ع) بر امامت امام حسن عسکری(ع)

مطابق روایات شیعیان دوازده امامی [امام] حسن عسکری(ع) توسط پدرش

امام دهم [ع] به عنوان امام معرفی شد؛ اندکی بعد از وفات امام تعیین شده قبلی

یعنی ابوجعفر محمد و چند ماه قبل از وفات پدرشان امام هادی (ع) در 254 ق /
868 م.

وفات محمد برادر [امام] حسن عسکری (ع) در زمان حیات پدرشان و
اختلاف بر سر آنکه امام دهم (ع) آخرین امام بوده است یا نه و همچنین ادعای
امامت از سوی جعفر سبب پدید آمدن نزاع فرقه‌ای شد.

به نظر می‌رسد ادعای الیاش ناظر به روایاتی همچون دو روایت زیر است:
1. علی بن جعفر گوید:

من در زمان وفات محمد پسر امام هادی (ع) نزد آن حضرت حاضر بودم. آن
حضرت به امام حسن عسکری (ع) فرمود: پسر جان خدا را شکر کن که دربار
تو امری پدید آورد.⁴³

2. یحیی بن یسار قنبری گوید:

حضرت ابوالحسن (ع) (امام علی النقی) (ع) چهار ماه قبل از وفاتش به پسرش
حسن وصیت کرد و مرا با جماعتی از دوستان گواه گرفت.⁴⁴

اما روایاتی دیگر نیز وجود دارد که مطابق آنها امام هادی (ع) حتی در زمان حیات
ابوجعفر محمد، برادر بزرگ‌تر امام عسکری (ع) فرزندش حسن را به عنوان جانشین خود
معرفی می‌کرد؛ چنان که در کتاب الکافی آمده است:

علی بن عمر نوفلی گوید: در صحن منزل امام هادی (ع) خدمت‌ش بودم که
پسرش محمد از کنار ما گذشت به حضرت عرض کردم: قربانت گردم بعد از
شما او صاحب ماست؟ فرمود: نه، صاحب شما بعد از من حسن است.⁴⁵

همچنین شیخ طوسی در کتاب *الغیبه* می‌نویسد:

احمد بن عیسی علوی می‌گوید: بر ابوالحسن (امام هادی(ع) در صریحاً
(قریه‌ای است که امام کاظم(ع) آن را در نزدیکی مدینه بنا نهاد) وارد شدیم و
به آن حضرت سلام کردیم. وقتی ابوجعفر و ابومحمد وارد شدند برخاستیم به
سوی ابوجعفر که به او سلام کنیم. پس ابوالحسن(ع) فرمود: او صاحب شما
نیست؛ بر شماست به صاحبان و اشاره کرد به ابو محمد(ع).⁴⁶

نکته دیگر اینکه وصیت امام هادی(ع) به فرزندش امام عسکری(ع) چهار ماه قبل از
وفات دلیل بر این نیست که ایشان در همان زمان جانشین خود را تعیین کرده، بلکه این
وصیت یک اعلام عمومی برای شیعیان بوده است. همچنین روایتی که در آن امام
هادی(ع) به فرزندش امام عسکری(ع) می‌فرماید که خدا را شکر کن که درباره تو امری
پدید آورد، بیانگر این نیست که امامت حق ابوجعفر محمد بوده و با وفات او امامت به امام
عسکری(ع) منتقل شده، بلکه نشان دهنده آن است که با وفات محمد برادر بزرگ‌تر امام
حسن عسکری(ع)، امامت و جانشینی امام حسن عسکری(ع) به طور قطعی و مسلم آشکار
شده و برای شیعیان جای شک و تردیدی باقی نمانده است.⁴⁷

7. بیماری و وفات امام(ع)

امام یازدهم(ع) در اول ربیع الاول 260 / 25 دسامبر 873 بیمار شد و
هفت روز بعد وفات کرد. او در خانه‌اش در کنار پدرش مدفون شد. باب او
عثمان بن سعید بود. منابع متقدم شیعی (کلینی، اصول [الکافی]، ص 326؛ مفید،
الارشاد، ص 365) می‌گویند در طول هفته‌ای که امام عسکری(ع) بیمار بود،
خلیفه المعتمد پزشکان و خادمانش را برای مراقبت از امام فرستاد و تعداد قابل
ملاحظه‌ای از اشراف علوی و عباسی از وی عیادت کردند. منابع شیعی متأخر

معتمد را به مسموم کردن وی متهم کرده‌اند.

الیاش وفات امام(ع) را ناشی از بیماری دانسته و می‌گوید: مسمومیت امام(ع) به دست معتمد ساخته منابع متأخر شیعی است. در منابع متقدم شیعی (مانند الکافی، الارشاد و حتی اعلام الوری) خبری صریح درباره شهادت حضرت و چگونگی آن نیامده است؛ اما در منبعی از قرن ششم مسموم شدن حضرت گزارش شده است.⁴⁸ صاحب *مجمل التواریخ و التخصیص* (تألیف شده در 520 ق) می‌نویسد: «و می‌گویند زهر دادندش در شهر سینه ست و خمسین و مائین به عهد معتمد اندر و عمرش بیست و نه سال بود».⁴⁹

باید توجه داشت که در متن فوق نیز شهادت امام(ع) با عبارت «و گویند» آورده شده است که نشان می‌دهد خود نویسنده نیز به آن اعتماد چندانی نداشته است. شیخ سلیمان قندوزی حنفی در *ینابیع الموده از الصواعق المحرقة* در مورد امام حسن عسکری(ع) نقل می‌کند که «و یقال إنّه مات بالسم ایضاً» که با کمی دقت مشخص می‌گردد که شهادت امام(ع) در این نقل نیز به همراه «و یقال» آمده است.⁵⁰

در این باره محدث قمی می‌نویسد: «ابن بابویه و دیگران گفته‌اند که معتمد آن حضرت را به زهر شهید نمود».⁵¹ به نظر می‌رسد که قول ابن بابویه ناظر به روایاتی چون حدیث منقول از امام حسن مجتبی(ع) «ما منّا إلّا مسموم أو مقتول»⁵² یا حدیث مروی از امام صادق(ع): «ما منّا إلّا مقتول أو شهید»⁵³ باشد. شیخ مفید با نقد دیدگاه شیخ صدوق، شهادت برخی از ائمه(ع) را با سم نمی‌پذیرد و می‌گوید این امر در مورد همه ائمه(ع) ثابت نشده است.⁵⁴ امین الاسلام طبرسی نیز می‌نویسد:

عده کثیری از اصحاب ما می‌گویند امام عسکری(ع) با سم مسموم شد و از

دنیا رفت، مانند پدر و جدش و سایر ائمه(ع) و استدلالشان بر روایت امام

صادق(ع) است که «ما منّا إلّا مقتول أو شهید»، ولی خداوند عالم است به

حقیقت این امر.⁵⁵

به نظر می‌رسد همانند ژوزف الیاش با استناد به منابع متقدم شیعی نمی‌توان از قول به شهادت امام عسکری(ع) دفاع کرد؛ اما علاوه بر روایاتی همچون دو روایت فوق که در کتب متقدم نقل گردیده‌اند و مؤید شهادت جمیع ائمه (ع) هستند، فراین خارجی همچون زندانی شدن امام حسن عسکری(ع) در عهد امامت پدر بزرگوارش و همچنین زندانی شدن آن حضرت به دست مهتدی و معتمد در دوران شش ساله امامتش، زندگانی تحت نظر امام(ع) در سامرا و عمر کوتاه آن حضرت (28 سال)⁵⁶ همگی گواه بر شهادت آن حضرت با مسمومیت و به امر معتمد است. پیش از این روایتی از ابوهاشم جعفری نقل کردیم که پیش از معتمد، مهتدی نیز قصد کشتن آن حضرت را داشته است.⁵⁷ ماجرای نماز خواندن ابی عیسی بن متوکل بر جنازه امام(ع) نیز مؤید این نکته است که خلافت عباسی سعی می‌کرد خود را از اتهام مسموم کردن امام(ع) تبرئه کند.⁵⁸

8. نزاع در باب جانشین امام یازدهم(ع)

در زمان وفات امام یازدهم(ع) بر سر فرزند او نزاع بیشتری در میان شیعه پدید آمد (نگاه کنید به مدخل محمد القائم [عج] در ویرایش دوم دائرة المعارف اسلام)⁵⁹ برخی عقیده داشتند که [امام] حسن عسکری(ع) فرزندی به نام محمد بر جای گذاشته است و دیگران منکر این امر بودند. این منکران نیز اتفاق نظر نداشتند. برخی معتقد بودند که [امام] حسن عسکری(ع) قائم بوده است و باز خواهد گشت. دیگران وفات [امام] حسن عسکری(ع) بدون داشتن فرزند را نشانه‌ای برای اشتباهشان در حمایت از امامت او دانستند و به برادرش جعفر گرویدند. شهرستانی تعداد این فرق را دوازده فرقه مختلف ذکر می‌کند (ملل و نحل)، چاپ Cureton، ج 2، ص 128 - 131؛ ولی مسعودی از بیست فرقه یاد کرده است (مروج الذهب)، ج 8، ص 40).

در اواخر قرن سوم، شیعیان عراق در باب امامت به دو گروه مخالف هم تقسیم شدند: گروهی به فرزند امام عسکری (ع) اعتقاد داشتند و گروهی نیز گرد فرزندان و فرزند زادگان جعفر بن علی گرد آمده بودند و جعفریه نامیده می‌شدند. از سرنوشت دیگر گروه‌ها نیز تا قرن چهارم اطلاعی در دست نیست. هم‌اکنون بدنه اصلی شیعیان امامیه و «هواداران صراط مستقیم تشیع» به فرزند امام عسکری (ع) به عنوان امام دوازدهم و ولی عصر (عج) اعتقاد دارند؛ اما شواهد نشان می‌دهد که در برخی نقاط دور دست، پیروانی برای جعفر مانده‌اند که تا کنون نیز مذهب خویش را حفظ کرده‌اند.⁶⁰

شایان ذکر است که شهرستانی برخلاف سخن الیاش به یازده فرقه اشاره کرده است.⁶¹

سخن پایانی

این مقاله در کتاب *تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام* به دست حسین مسعودی به فارسی ترجمه شده و محمدرضا جباری آن را در همان کتاب نقد و بررسی کرده است. به علت وجود برخی اشکالات و کاستی‌ها در ترجمه این مقاله در کتاب مزبور،ⁱ این مقاله را بار دیگر در اینجا مورد نقد و بررسی قرار دادیم. سعی بر آن بود که نکاتی افزون بر کتاب *تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام* را مطرح کنیم. یکی از ضعف‌های کتاب *تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام* این است که اطلاعاتی درباره مؤلف مقاله ارائه نکرده است.

یکی از ایراداتی که ناقد به الیاش وارد کرده است که الیاش وفات امام (ع) را به اشتباه ماه رجب دانسته است؛ در حالی که به دلیل شباهت نگارش ربیع الاول با رجب در زبان

i. مقاله حاضر به اطلاع ناقد محترم استاد گرامی جناب آقای دکتر محمدرضا جباری رسیده

انگلیسی (Radjab – Rabi 1) مترجم و به تبع منتقد به اشتباه افتاده و تاریخ وفات امام(ع) را ماه رجب دانسته است، در حالی که ییاش آن را ماه ربیع الاول می‌داند.⁶² در نقد و بررسی این کتاب نکات قابل توجهی نیز دارد که در نقد حاضر از آن نکات استفاده کرده‌ایم. یکی از نکاتی که ناقد به درستی به آن اشاره کرده این است که تعصبات ضد شیعی در نگاشته ییاش محسوس نیست و ییاش بیشتر از منابع کهن شیعی، منابع کهن تاریخی و کتب فرقه نگاری استفاده کرده است.⁶³ چنانکه ناقد تذکر داده، باید توجه داشت که ییاش در این مقاله کوتاه، به گوشه‌هایی از زندگانی امام عسکری(ع) پرداخته و به زوایای بسیاری از جمله تبیین دوره حساس امامت آن حضرت و چگونگی رهبری شیعه، شیوه‌ها و راهکارهای ارتباطی آن حضرت با شیعیان در نقاط دور و نزدیک، نقش ایشان در آماده سازی شیعه برای ورود به عصر غیبت⁶⁴ و تلاش برای اثبات ولادت فرزندشان حضرت مهدی(عج) و نشان دادن فرزندشان به خواص شیعه، توجه نکرده است.⁶⁵ بخش دیگری از حیات امام عسکری که در مقاله مغفول مانده، کتب منسوب به امام عسکری(ع) یعنی تفسیر و المقنعه است که در مورد آنها و انتسابشان به امام(ع) می‌توان به کتاب حیات فکری و سیاسی امامان شیعه: (ص 558 - 560) رجوع کرد.

کتاب شناسی مقاله ییاش

محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی (افست بمبئی، 1302) ص 324 - 333 و 202 - 204، کلینی یک گزارش متقدم و همراه با جزئیات از زندگی، معجزات، اصحاب و کیلان امام یازدهم(ع) ارائه کرده است؛ محمد باقر مجلسی، بحار الانوار (تهران: 1302 ق) ج 12، ص 154 - 179. مجلسی گزارش کاملی از منابع به همراه نقل کامل آنها ارائه نموده است؛ همچنین شیخ مفید، کتاب الارشاد (تهران: 1308 ق) ص 365 - 368؛ نوبختی، فرق الشیعه، تصحیح هلموت ریتز، 78 - 79؛ ابن خلکان، وفیات

الاعیان، ترجمه دوسلان، ج 1، ص 391 - 390؛ ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج 7، ص 189؛ خطیب بغدادی، *تاریخ بغداد*، ج 7، ص 366؛ ابن طولون، *الائمة الاثنی عشر*، صححه صلاح الدین المنجد (بیروت: 1958 م) ص 113؛ ابن عماد، *شذرات الذهب*، ج 2، ص 141 به بعد؛ ابوالمحاسن (ابن تغری بردی)، *النجوم الزاهرة (قاهره)* ج 3، ص 32. علاوه بر منابع ذکر شده مقاله:

عباس اقبال، *خاندان نوبختی* (تهران: 1311) فهرست کتاب؛

D. M. Donaldson, *The shi 'ite Religion*, London, 1933, pp. 217 225.

J. N. Hollister, *The shi 'ain India*, London , 1953, pp. 90 – 92.

پی‌نوشت‌ها

1. Joseph Eliash.
 2. Hebrew University.
 3. University of London.
 4. Ford Foundation.
 5. UCLA.
 6. Oberlin College.
7. چنین نوشته‌ای در *الندریعه* معرفی نشده است و احتمالاً نسخه خطی آن در یکی از کشورهای غربی نگهداری می‌شود.
8. national endowment for the humanities.
 9. Smithsonian instiution.
 10. Twelver shi'ism as seen through the Hadith tradition.
 11. برای تألیف این بخش، از مقاله ملیسا گاتوالد بسیار بهره بردیم:
Melissa Gottwald, Joseph Eliash (1932 – 1981) (July 2001):
<http://www.Oberlin.Edu/archive/holdings/finding/RG30/SG150/index.Html>.
- همچنین آدرس برخی از مقالات منتشر شده الیاش از مأخذ زیر نقل شده است:
- محمد کاظم رحمتی، «فهرست مطالعات شیعی به زبان‌های اروپایی» کتاب ماه دین، ش 78 و 79 (فروردین و اردیبهشت 1383)، ص 56 - 57.
12. تمام مطالبی که در «» قرار گرفته از الیاش و باقی از منتقدان است.
 13. درباب نسبت امام به سرّ من رأی، ر. ک: شمس الدین ابن خلکان، *وفیات الاعیان*، تحقیق احسان عباس (بیروت: دارالتقافه، بی تا) ج 2، ص 94؛ رسول جعفریان، *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*: (قم: انتشارات انصاریان، چاپ هشتم، 1384) ص 536.
 14. فضل بن حسن طبرسی، *اعلام الوری باعلام الهدی*، تحقیق علی اکبر غفاری (بیروت:

- دارالمعرفه، 1399 ق) ص 349.
15. محمد بن حسن طوسی، *الغیبة*، مقدمه آقا بزرگ طهرانی (تهران: مکتبه نینوی الحدیث، بی تا) ص 97.
16. حسین بن حمدان خصیبه، *الهدایة الکبری* (بیروت: مؤسسه البلاغ، چاپ چهارم، 1991 م) ص 327. گفتنی است ابو عبدالله حسین بن حمدان خصیبه (260 - 346 یا ربیع الاول 358) بنیان گذار فرقه غالی نصیریّه است؛ درباره وی ر. ک: منصف بن عبدالجلیل، *الفرقة الهمشسية فی الاسلام* (بیروت: دارالمدار الاسلامی، چاپ اول، 2005 م)، ص 120 - 133.
17. فضل بن حسن طبرسی، *پیشین*.
18. محمد بن یعقوب کلینی، *اصول کافی*، با ترجمه و شرح حاج سید جواد مصطفوی (تهران: انتشارات مسجد چهارده معصوم (ع)، بی تا) ج 2، ص 431.
19. شیخ مفید، *مسار الشیعه*، تحقیق مهدی نجف (بیروت: دارالمفید، چاپ دوم، 1414 ق) ص 52.
20. فضل بن حسن طبرسی، *پیشین*.
21. عباس قمی، *مفاتیح الجنان* (تهران: کتابفروشی و چاپخانه علی اکبر علمی، 1316) ص 300؛ همو، *منتهی الآمال*، تصحیح فرید فتحی و سعید خراطها (تهران: انتشارات مقدس، چاپ دوم، 1379) ص 1302.
22. شیخ مفید، *الارشاد* (بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ سوم، 1399 ق) ص 335؛ همو، *مسار الشیعه*، ص 52، محمد باقر مجلسی، *بحار الانوار* (تهران: المکتبه الاسلامیه، 1385) ج 50، ص 235 - 236.
23. علی بن حسین مسعودی، *مروج الذهب* (قم: دارالهجره، چاپ دوم، 1363) ج 4، ص

24. حسین بن حمدان خصیبی، پیشین.
25. شمس الدین ابن خلکان، پیشین، سبط بن جوزی، تذکرة الخواص، تحقیق حسین تقی زاده (بی جا، المجمع العالمی لاهل البیت (ع)، چاپ اول، 1426 ق) ج 2، ص 502؛ نیز ر. ک: محمد تقی تستری، «رساله فی تواریخ النبی و الآل (ع)»، قاموس الرجال (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ دوم، 1425 ق) ص 19.
26. ابن صباغ مالکی، النصول المهمة (بیروت: دار الاضواء، چاپ دوم، 1409 ق) ص 273؛ سلیمان قندوزی حنفی، ینابیع الموده (بی جا: دار الاسوه، 1416 ق) ج 3، ص 131، به نقل از: الصواعق المحرقة.
27. شیخ مفید، مسار الشیعه، ص 52؛ فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ابراهیم بن علی کفعمی، المصباح، تصحیح حسین اعلمی (بیروت: مؤسسه الاعلمی، چاپ اول، 1414 ق) ص 677؛ عباس قمی، منتهی الآمال، ص 1302؛ ابن صباغ مالکی، پیشین، محمد تقی تستری، پیشین.
28. شیخ مفید، مسار الشیعه، ص 52.
29. فضل بن حسن طبرسی، پیشین.
30. ابراهیم بن علی کفعمی، پیشین.
31. عباس قمی، منتهی الآمال، ص 1302.
32. شمس الدین ابن خلکان، پیشین.
33. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج 2، ص 430.
34. حسن بن موسی نوبختی، فرق الشیعه، تصحیح سید محمد صادق آل بحر العلوم (نجف: المكتبة المرتضوية، 1355) ص 105.
35. حسین بن عبدالوهاب، عیون المعجزات (نجف: المطبعة الحیدریه، 1369) ص 123.
36. شیخ مفید، الارشاد، ص 334.

37. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج 2، ص 427؛ رسول جعفریان، پیشین، ص 538.
38. شمس الدین ابن خلکان، پیشین.
39. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج 2، ص 422؛ ابن صباغ مالکی، پیشین، ص 270.
40. در مورد جعفر پسر امام هادی (ع) ر. ک: محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج 2، ص 433
- 435؛ شیخ مفید، الارشاد، ص 345؛ فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ص 360؛ محمد باقر مجلسی، پیشین، ج 50، ص 232 – 227؛ عباس قمی، منتهی الآمال، ص 1328.
41. محمد بن حسن طوسی، پیشین، ص 123؛ رسول جعفریان، پیشین، ص 544.
42. محمود تقی زاده داوری، تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام (قم: انتشارات شیعه شناسی، چاپ اول، 1385) ص 441.
43. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج 2، ص 114؛ شیخ مفید، الارشاد، ص 336؛ فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ص 350.
44. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج 2، ص 113؛ شیخ مفید، الارشاد، ص 335؛ محمد بن حسن طوسی، پیشین، ص 120؛ فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ص 351.
45. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین؛ شیخ مفید، الارشاد، پیشین، فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ص 350.
46. محمد بن حسن طوسی، پیشین.
47. شیخ محمد باقر بهبودی در مورد این حدیث و روایات مشابه آن می نویسد: «الاصح أن يقال: أحدث فيك امرا: أى لطفاً و نعمة، و ذلك لأن المعروف بين شيعتنا بنص الباقر(ع) أن الامامة فى الولد الاكبر، و لو لم يمض ابوجعفر أخوك الاكبر، لاختلف فيك الشيعة كما اختلفوا بعد ابي عبدالله الصادق(ع). و أما جعل الامامة فهو بإرادة الله عز و جل و قد اخذ ميثاق كل واحد منهم: فى الذر، ليس للامام الماضى فيه صنع». محمد باقر مجلسی، پیشین، ج 50، ص 241 پاورقی 4.

48. محمود تقی زاده داوری، پیشین، ص 443.
49. مجمع التواریخ و التخصص، تحقیق ملک الشعراء بهار (تهران: کلاله خاور، بی تا) ص 458.
50. سلیمان قندوزی حنفی، پیشین، ج 3، ص 131.
51. عباس قمی، منتهی الآمال، ص 1330.
52. علی بن محمد خزاز قمی، کفایة الاثر (قم: انتشارات بیدار، 1401 ق) ص 227.
53. فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ص 349.
54. شیخ مفید، تصحیح اعتقادات، تحقیق حسین درگاهی (بیروت: دارالمفید، چاپ دوم، 1414 ق) ص 131.
55. فضل بن حسن طبرسی، پیشین.
56. محدث قمی می نویسد: «از روایات ظاهر می شود که آن حضرت بیشتر اوقات محبوس و ممنوع از معاشرت بود». عباس قمی، منتهی الآمال، ص 1304.
57. محمد بن حسن طوسی، پیشین، ص 123.
58. محمد باقر مجلسی، پیشین، ج 50، ص 328؛ محمد جواد طبرسی، با خورشید سامرا، ترجمه عباس جلالی (قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، 1379) ص 333 - 334.
59. Muhammad Al-kaim, EI², 7/443.
60. رسول جعفریان، پیشین، ص 573 - 574؛ سید حسین مدرسی طباطبایی، مکتب در فرایند تکامل، ترجمه هاشم ایزدپناه (نیوجرسی: انتشارات داروین، 1375) ص 119 - 122.
61. محمد بن عبدالکریم شهرستانی، الملل و النحل، تحقیق محمد سید کیلانی (بیروت: دارالمعرفة، بی تا) ج 1، ص 169؛ محمود تقی زده داوری، پیشین، ص 444.
62. محمود تقی زاده، داوری، پیشین، ص 434 - 439.
63. همان، ص 439.
64. در باب موضع امام (ع) در آماده کردن مسئله غیبت، ر. ک: عادل ادیب، زندگانی تحلیلی

پیشوایان ما ائمه دوازده گانه (ع)، ترجمه اسد الله مبشری (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دهم، 1371) ص 274 - 279.

65. محمود تقی زاده داوری، پیشین، ص 445.

منابع

- ابن جوزی، یوسف بن قزغلی (سبط)، تذکرة الخواص، تحقیق حسین تقی زاده، چاپ اول، بی جا، المجمع العالمی لاهل البيت (ع)، 1426 ق.
- ابن خلکان، ابوالعباس شمس الدین احمد بن محمد، وفيات الاعیان و انباء انباء الزمان، تحقیق احسان عباس، بیروت، دارالثقافة، بی تا.
- ابن صباغ مالکی، مکی، علی بن محمد بن احمد، الفصول المهمة فی معرفه احوال الائمة، چاپ دوم، بیروت، دارالاضواء، 1409 ق / 1988 م.
- ادیب، عادل، زندگانی تحلیلی پیشوایان ما ائمه دوازده گانه (ع)، ترجمه اسدالله مبشری، چاپ دهم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1371.
- تستری، محمد تقی «رساله فی تواریخ النبی و الآل (ع)»، قاموس الرجال، چاپ دوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، 1425 ق.
- تقی زاده داوری، محمود، تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام، چاپ اول، قم، انتشارات شیعه شناسی، 1385.
- جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (ع)، چاپ هشتم، قم، انتشارات

انصاریان، 1384.

- حسین بن عبدالوهاب، *عیون المعجزات*، نجف، المطبعة الحیدریه، 1369 ق / 1950 م.
- خزاز قمی، علی بن محمد، *کفایة الاثر*، قم، انتشارات بیدار، 1401 ق.
- خصیعی، حسین بن حمدان، *الهدایة الکبری*، الطبعة الرابعة، مؤسسه البلاغ، بیروت، 1991 م.
- رحمتی، محمد کاظم، «فهرست مطالعات شیعی به زبان های اروپایی»، کتاب ماه دین، ش 78 و 79، فروردین و اردیبهشت 1383.
- شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم، *الملل و النحل*، تحقیق محمد سید کیلانی، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
- طبرسی، امین الاسلام ابو علی فضل بن حسن، *اعلام الوری باعلام الهدی*، تحقیق علی اکبر غفاری، بیروت، دارالمعرفه 1399 ق / 1979 م.
- طبسی، محمد جواد، *با خورشید سامرا*، ترجمه عباس جلالی، چاپ اول، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، 1379.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، *الغیبه*، مقدمه آقا بزرگ طهرانی، تهران، مکتبه نینوی الحدیث، بی تا.
- طهرانی، آقا بزرگ، *الندریعه*، چاپ سوم، بیروت، دارالاضواء، 1403 ق / 1983 م.
- قمی، عباس، *مفاتیح الجنان*، تهران: کتابفروشی و چاپخانه علی اکبر علمی، 1316.
- _____، *منتهی الآمال*، تصحیح فرید فتحی و سعید خراطها، تهران، انتشارات مقدس، چاپ دوم، 1379.
- قندوزی حنفی، سلیمان، *ینابیع الموده لدوی القریبی*، بی جا، دار الاسوه، 1416 ق.
- کفعمی، تقی الدین ابراهیم بن علی بن الحسن بن محمد العاملی، *المصباح*، تصحیح حسین

- اعلمی، چاپ اول، بیروت، مؤسسه الاعلمی، 1414 ق / 1994 م.
- کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، *اصول کافی*، با ترجمه و شرح سید جواد مصطفوی، تهران، انتشارات مسجد چهارده معصوم (ع)، بی تا.
- مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، تهران، المکتبه الاسلامیه، 1385 ق.
- *مجمّل التواریخ و التخصّص*، تحقیق ملک الشعراء بهار، تهران، کلاله خاور، بی تا.
- مدرسی طباطبایی، حسین، *مکتب در فرایند تکامل*، ترجمه هاشم ایزد پناه، نیوجرسی، مؤسسه انتشاراتی داروین، 1375.
- مسعودی، علی بن حسین، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، چاپ دوم، قم، دارالهجره، 1363 و
- مفید محمد بن محمد بن نعمان، *الارشاد*، چاپ سوم، بیروت، مؤسسه الاعلمی، 1399 ق / 1979 م.
- _____، *تصحیح اعتقادات الامامیه*، تحقیق حسین درگاهی، چاپ دوم، بیروت، دارالمفید، 1414 ق / 1993 م.
- _____، *مسار الشیعه فی مختصر تواریخ الشریعه*، تحقیق مهدی نجف، چاپ دوم، بیروت، دارالمفید، 1414 ق / 1993 م.
- منصب بن عبدالجلیل، *الفرقه الهامشیه فی الاسلام*، چاپ اول، بیروت، دارالمدار الاسلامی، 2005 م.
- نوبختی، ابو محمد حسن بن موسی، *فرق الشیعه*، تصحیح سید محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، المکتبه المرتضویه، 1355 ق.

- Encyclopaedia of Islam, New Edition Leiden, E. J. Brill, 1986.

- Melissa Gottwald, Joseph Eliash (1932 _ 1981) July 2001.